

עוזי ליבנר

חרובי שקמה, חרובי צלמונה וחרובי גדורה: בין גאוגרפיה לבוטניקה

הזיהוי הגאוגרפי

לפני כשמונים שנה הציע שמואל קליין לזהות באזור מפרץ חיפה יישוב בשם צלמונה הנזכר מספר פעמים בספרות חז"ל, זאת מלבד יישוב בשם דומה הנמצא בלב הגליל התחתון.¹ זיהוי זה של קליין הפך לנחלת רבים, והופיע מאז במפות ובחיבורים רבים שעניינם הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל בתקופה הרומית.²

הערה זו נכתבה במסגרת עבודה לקראת התואר השלישי שנושאה הוא ההיסטוריה היישובית של הגליל בתקופות הבית השני, המשנה והתלמוד. העבודה נעשת בהנחייתו של פרופ' דוד אדן-ביוביץ במחלקה ללימודי ארץ-ישראל על שם מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן, ובסיוע חומרי של קרן מלגת נשיא האוניברסיטה וקרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו-יורק. ברצוני להודות לפרופ' אדן-ביוביץ, לפרופ' מרדכי כסלו ולד"ר זהר עמר, שהואילו לקרוא טיוטה ראשונית של הערה זו ולהעיר את הערותיהם המועילות.

1 ש' קליין, דרך חוף הים, ירושלים תרפ"ג, עמ' 4. ראו גם: הנ"ל, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 130; הנ"ל, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 61.
2 ראו לדוגמה: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של

המקור הראשון שעליו הסתמך קליין בהצעת הזיהוי הוא דיון בספרי דברים בעניין גידולים הפטורים ממעשרות (דיון המופיע בשינויים בספרא ובירושלמי): "מפרי העץ" (ויקרא כו, ל) לרבות פירות האילן. או יכול שאני מרבה חרובי שקמה וחרובי צלמונה וחרובי גדורה שאינם נאכלים? תלמוד לומר מפרי העץ ולא כל פרי העץ.³ מדרש הלכה זה עוסק בשאלה אם צריך לעשר פירות אילן שאינם נאכלים, והוא מדייק בלשון הכתוב וקובע כי המ"ם של 'מפרי העץ' באה למעט, ללמדך כי חלק מן העצים פרותיהם מתעשרים, וחלק מן העצים אין פרותיהם מתעשרים. המקור השני שהביא קליין לצורך הזיהוי של צלמונה מופיע בירושלמי ומלמד כי במינוח 'אינם נאכלים' שבמקור הקודם הכוונה היא כנראה שבדרך כלל בני אדם לא אכלו אותם, אם כי אפשר היה לאכלם בשעת הדחק או אולי להשתמש בהם כמאכל לבהמות: 'תני: גוי שהרכיב אילן מאכל על גבי אילן סרק אף על פי

ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 147 ובמפה המצורפת לספר; ז' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות וירושלים תשמ"ה, עמ' 67; G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, p. 544; Y. Tsafir, *L. Di Segni & J. Green, Tabula Imperii Romani: Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994, p. 96

3 ספרי דברים, ראה קה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 165). ובשינויי לשון גם בספרא (תורת כוהנים) בחקוטי יב, ט (מהדורת א"ה ווייס, פרק יב, ט, וינה תרכ"ב) ובירושלמי, מעשרות א, א (מח ע"ג). על שינויי הלשון ראו בהרחבה להלן.

קליין סבר כי שלושת מיני החרובים הנזכרים במקורות אלו קרויים על שמות מקומות שבהם היו נפוצים: שקמה, צלמונה וגדורה. שקמה זהה לדעתו עם שקמונה שבחוף הים ליד חיפה; גדורה זהה לדעתו עם ח'רבת ג'ידרו, 6 ק"מ מזרחית למפרץ חיפה; וצלמונה זהה לדעתו ללא ספק עם mutati Calamon, הנזכרת בדברי הנוסע מבורדו כתחנה בדרך בין עכו לשקמונה.⁶ לפנינו אם כן שלושה יישובים סמוכים השוכנים כולם במרחב גאוגרפי מצומצם, ועל שם כל אחד מהם קרוי מין אחר של חרוב.

בירושלמי מבוסס על 'פולקלור הקלאי' אשר דוגמתו ניתן למצוא גם אצל חוקרי טבע רומאים דוגמת פליניוס הזקן, שתיאר הרכבה של דובדבן על ערבה. ראו: Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*, (מהדורת H. Rackham, vol. V, London XVII, 22, 1966, pp. 16-17). בפועל הרכבה מוצלחת תיתכן רק בין צמחים מאותו המין או לכל הפחות מאותה משפחה. א' לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 27. בבסיס חיבורו של הנוסע מבורדו (המתוארך לשנת 333 לספירה) מצויה ככל הנראה רשימה רומית רשמית של תחנות דרכים ומרחקים, והנוסע שילב בה אתרי צליינות. ראו: ש' קליין, 'ספר המסע Itinerarium Burdigalense על ארץ ישראל', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' יב. הנוסע מתאר מסע מצפון לדרום ומציין כי Calamon נמצאת 12 מילין (כ" 17 ק"מ) אחרי Ptolomaida (עכו) ו-3 מילין (כ" 4.5 ק"מ) לפני Sicaminos (שקמונה). מקובל לזהות אתר זה בתל אבו־הואם, מדרום לקישון (נ"צ 1521/2452), ברם תל זה ממוקם כ-15 ק"מ מדרום לעכו, ו" 77 ק"מ מצפון-מזרח לשקמונה לאורך קו החוף, ואינו מתאים למיקום שציין הנוסע מבורדו, שחיבורו מבוסס כאמור על רשימת דרכים רשמית. נראה כי מקומה של תחנת דרכים זו היה קרוב יותר לחיפה העתיקה, כ-2.5 ק"מ ממערב לתל אבו־הואם. בתל אבו־הואם נערכו הפירות נרחבות יחסית, והמבנים המאוחרים ביותר שנחפרו שייכים לראשית התקופה ההלניסטית. על פני התל נמצאו גם חרסים מטיפוס טרה סיגלטה שזמנם עד המאה הראשונה לספירה, וכן חרסים בוודים מן התקופה הערבית הקדומה, אך לא פורסמו כל ממצאים מן התקופות שבהן נתחברו המקורות שנדונו לעיל. ראו: 'אבו הואם, תל', אחא"ת, א, עמ' 3.

שאין ישראל רשאי לעשות כן חייב בערלה. ערלה מאימתי הוא מונה לו? משעת נטיעתו. ר' שמעון בן לקיש אמר: בלבד דברים שהן באין במחשבה כגון חרובי צלמונה וחרובי גידורה אבל

אבן מיל רומית, שבה נזכר היישוב גדור. לשון הכתובת: 'אימפרטור נירון קיסר, קולוניה פטלומאוס של הוטרואנים כפר־חדש וגדרו'. האבן נמצאה בנהריה ומוצגת היום במוזאון רוקפלר (ראו הערה 21)

ערבה כנטוע בארץ.⁴ ר' שמעון בן לקיש סייג את דברי הברייתא שציינה כי מניין שנות ערלה לאילן מאכל שהורכב על גבי אילן סרק מתחיל משעת נטיעת אילן הסרק (ולא משעת ההרכבה), וציין כי המניין יחול משעת הנטיעה רק אם אילן הסרק הוא כזה שאכילת פרותיו אפשרית, כמו חרובי צלמונה וגידודה. לעומת זאת הרכבה על גבי אילן סרק מובהק כערבה הרי היא כנטיעה בקרקע, ולפיכך מונים לה משעת ההרכבה.⁵

4 ירושלמי, ערלה א, ב (סא ע"א).

5 ראו: י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 115-112. לדברי פליקס הדיון

עוד מספר מיני צמחים בעלי פרות תרמיליים דמויי חרב. ואכן חלק מצמחים אלה נושאים בערבית את השם 'חרוב' (או 'חרנוב') בשל צורת פרותיהם המזכירה חרב או את פרי החרוב - כך

צחנן מבאיש ופריו
Anagyris foetida L.

חרנוב אלמעזי (חרוב העזים) הלוא הוא ינבוט השדה, וכך גם חרנוב אלח'ניזיר (חרוב החזיר) הלוא הוא שיח הצחנן המבאיש.⁹ מלבד הצורך לבדוק אם שמות אלו שבמדרש ההלכה הם כינויים בוטניים לצמחים בעלי פרות חרוביים בדומה לתופעה בשפה הערבית, זיהויי הגאוגרפיים של קליין עצמם מעלים מספר קשיים.

ג. שמו הלטיני של האתר בדברי הנוסע מבורדו הוא Calamon, ואמנם אין באפשרותנו לדעת בוודאות כיצד הגו שם זה, אך בדרך כלל נהגית Ca כקו"ף (או כ"ף דגושה) ולא כסמ"ך כמתבקש
9 תודתי לד"ר זהר עמר שהעמידני על תכונותיהם ושמותיהם הערביים של צמחים אלו.

הקשיים

עיון במקורות שעליהם הסתמך זיהוי זה מעורר מספר קשיים:

א. בבסיס זיהויים גאוגרפיים אלו עומדת ההנחה כי כינויי החרובים שקמה, צלמונה וגדורה באו להם על שם מקום שבו היו מצויים. ברם קשה לקבל את הרעיון כי כינוייהם של שלושה מיני חרובים שונים, ששלושתם יוצאי דופן בכך 'שאינם נאכלים', באו משמות שלושה יישובים סמוכים זה לזה.

ב. יתרה מזו, בארץ-ישראל ובסביבתה גדל רק מין אחד של חרוב,⁷ אלא שיש עצי חרוב שפרותיהם טובים ובעלי תכולת דבש גבוהה, ויש עצי חרוב זהים לחלוטים במראם שלהם פרות דלים ויבשים אשר בדרך כלל אינם נאכלים. מה טעם יכנה מדרש ההלכה את זן החרוב שפרותיו אינם נאכלים, והפטור מן המעשרות, בשלושה כינויים שונים? קשה גם להניח כי בדיון בירושלמי ערלה שבו נזכרו חרובי צלמונה וחרובי גדורה ככנות המשמשות להרכבה, הכוונה היא בעצם לאותו עץ הנקרא בשמות שונים. לפיכך דומה כי בצד הצעתו של קליין לראות בכינויים חרובי שקמה (שיטה - ראו להלן), חרובי צלמונה וחרובי גדורה שמות מקומות שבהם גדלו עצי חרוב בעלי פרות ירודים, אפשר להציע כי כינויים אלו הם שמות בוטניים שהיו בפיו הז"ל למינים שונים של צמחים.

שמו של החרוב נולד כנראה מצורת פרותיו התרמיליים דמויי החרב,⁸ ובארץ-ישראל מוכרים

7 מ' כסלו, 'ההיסטוריה של החרוב בארץ', הלמיש, 6 (תשמ"ח), עמ' 22; נ' ליפשיץ 'החרוב המצוי בישראל - יסוד עתיק או צעיר?', ישראל עם וארץ, ה-1 (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 152. מין נוסף של חרוב, בעל עלים ופרות קטנים יותר, מצוי בתימן.

8 I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, Leipzig 1924, p. 394. כך גם בארמית: חרבא-חרובא, ובערבית: חרב-חרוב/חרנוב.

מהתרגום צלמונה. אין זה סביר גם שהתנועה הפתוחה בסוף המילה צלמונה נשמטה בתרגום הלטיני, ונראה אם כן כי שמו של אתר זה היה קלמון ולא צלמונה.¹⁰

ד. יישוב בשם Calamon בצפון הארץ אינו מוכר משום מקור בעת העתיקה, פרט לתיאורו של הנוסע מבורדו, שבו נזכר המקום כתחנת החלפה (mutatione). תחנות החלפה מעין אלו מוכרות מן הספרות הרומית כתחנות קטנות לאורך הדרכים הראשיות, שנועדו לספק לעוברי הדרכים ובעיקר לפקידים ממשלתיים שנסעו במסגרת תפקידם, שירותי דרך אלמנטריים. mutationes אלו היו תחנות ביניים בין התחנות הגדולות, ה־mansiones, ששימשו ללינה ולהחלפת בהמות ועגלות, ואשר היו בדרך כלל במרחק של יום מסע זו מזו.¹¹ אין כל עדות לכך שאתר זה היה

10 ואמנם כך, קאלאמון, תרגמה לימור (לעיל, הערה 7). לעומת זאת תעתיק האות צד"י ללטינית וליוונית הוא בדרך כלל S. כך צידון מיתרגמת על ידי הנוסע מבורדו Sidona, וצרפת - Sarepta. התעתיק היווני של היישוב צלמון שבגליל מופיע אצל יוסף בן מתתיהו גם הוא ב־Σ (S) ולא ב־K Selamen = Σελάμην, וכך (באות S), תרגם הירונימוס את כל השמות המקראיים בעלי האות צד"י במהדורת האנומסטיון שלו בלטינית. לעומת זאת הצירוף Ca משמש בלטינית לתעתיק של קי"ף או כ"ף דגושה עם תנועה פתוחה. כך Caparcotnai (כפר עותני [= לג'ון]) במפת פויטינגר, וכך Carnaim (קרניים), Cades (קדש), Canath (קנת) ודוגמאות רבות אחרות באנומסטיון הלטיני של הירונימוס. ראו: Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, ed. E. Klostermann, Hildesheim 1966, pp. 113–121, 149–165; "פינקלשטיין, 'העדות גיאוגרפיות - היסטוריות לתיאורה של ארץ ישראל במפת פויטינגר', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 73.

11 L. Casson, *Travel in the Ancient World*, Toronto 1974, p. 184. תחנת ביניים (mutatione) מעין זו נחשפה ביוגוסלביה לשעבר. מידותיה הן 7x15 מ' בקירוב (שם, עמ' 202). אפשר שהמבנה המבודד בצד הדרך הרומית העולה מן הכינרת לכיוון התורן, מבנה שחפר צ' מעוז, ושזוהה על ידו כתחנת משמר, שימש גם הוא כתחנת ביניים מעין זו (מידותיו 6x6 מ' בקירוב). ראו: 'גולן, אחא"ה, א, עמ' 289. נראה כי

מקום יישוב, ומתיאורו של הנוסע מבורדו עולה כי Calamon זו הייתה תחנת דרכים מדרג משני, וקשה להניח כי זן מסוים של חרובים נקרא על שם תחנת דרכים קטנה במישור החוף.

ה. קליין סבר כי שקמה היא שקמונה, וכי צלמונה סמוכה לשקמונה כפי שתחנת Calamon אכן סמוכה לתחנת Sicaminos בדברי הנוסע מבורדו. בספרות חז"ל נזכרה שקמונה בשם זה ארבע פעמים. במשנה נזכרים 'רימי שקמונה', ו'שמעון השקמוני', תלמידו של ר' עקיבא, נזכר בשלושה מקומות שונים בספרי במדבר.¹² לעומת זאת המילה שקמה מיוחדת תמיד לשם העץ, ולעולם אינה מתפרשת כשם של מקום. קליין, אשר חש בקושי זה של זיהוי שקמה עם שקמונה, ציין כי השם העיקרי והקדום של היישוב היה בוודאי שקמה, כפי שנשמר במקור דגן, וכי כינויו בא מן הסתם על שם שקמה מקומית ששימשה לעבודה זרה. ברם בדיקת כתבי־היד השונים מעלה כי שניהם אינם נכונים. בכל כתבי־היד של ספרי דברים הנוסה אינו 'חרובי

תחנות דרכים אלו זהות עם הבורגי (burgi) הרומי הנזכר גם בספרות חז"ל כמבנה בעל שימושים שונים: שמירה על הדרכים, שירותי דרך לדואר הרומי הממלכתי, אכסניה לעוברי אורח ועוד. מדברי הנוסע מבורדו נראה כי באזור הצפוני של דרך החוף הרומית היו תחנות הדרכים במרחקים קטנים יותר מאשר בהמשך מסעו דרומה, ומעניין כי בשני מקומות בספרות חז"ל הוזכרו תחנות הדרכים (בורגי) דווקא בזיקה לדרך החוף הרומית בחלקה הצפוני. ראו: תוספתא, פסחים ב, טז (מהדורת ליברמן, סדר מועד, עמ' 147); ירושלמי, עבודה זרה א, ט (מ ע"א); שם, עירובין ה, א (כב ע"ב). וראו לכל העניין: ב' איזק, 'למהותם של המושגים בורגי ובורגרי', א' אופנהיימר, "גפני ומ' שטרן (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד: מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 242-235.

12 משנה, דמאי א, א; ספרי במדבר, בהעלתך סח (מהדורת הורביץ, עמ' 63), שם, שלח קיד (שם, עמ' 123) שם, פנחס קלג (שם, עמ' 177) וכן במקבילות בבבלי.

Calamon, וממילא אין יסוד להצעה כי במפרץ חיפה היה יישוב בשם צלמונה. מהו אפוא מקור שמם של שלושת מיני החרובים הנזכרים בהלכה זו?

חרובי שיטה

כפי שהעליתי הגרסה הנכונה היא 'חרובי שיטה'. יהודה פליקס סבר כי מדובר בזן של חרובים שהובא ממקום הנקרא שיטה, כיוון שלדבריו פרות עצי השיטה למיניהם (Acacia) הנזכרים בשם זה במקרא ובספרות חז"ל אינם נאכלים, ואילו מדרש ההלכה דן לדעתו רק בפטור ממעשרות לפרות שאפשר לאכלם בשעת הדחק.¹⁵ ברם מדרש הלכה זה דן גם בפטור לפרות המשמשים להפקת צבעים (כגון סטיס [= אסטיס הצבעים] וקוצה [= קורטם הצבעים]),¹⁶ ולפיכך אפשר להציע בפשטות כי חרובי השיטה הנדונים כאן אינם אלא פרותיו התרמיליים דמויי החרב של עץ השיטה, שהפיקו מהם חומרי רפואה ותעשייה ובשל כך נדונו כאן.¹⁷ ייתכן כי

15 פליקס (שם), עמ' 286-287. ראוי לציין כי פרט לברייתא זו לא נזכרה בכל ספרות חז"ל שיטה היכולה להתפרש כשם יישוב (פרט לציטוטים מן המקרא של 'שיטים', 'אבל השיטים' וכדומה). היו שניסו לזהות את חרובי שיטה אלו עם ח'רבת שאטה, הסמוכה לבית-השיטה של ימינו. ראו: צפרייר, דייסגני וגרין (לעיל, הערה 2), עמ' 82; ריג (לעיל, הערה 2), עמ' 603. לעומתם הצביע אלון על העובדה כי אין גדלים באזור זה, וככל הנראה גם לא גדלו, עצי שיטה, וגם מנימוקים גאוגרפיים אין לזהות שאטה זו עם בית השיטה הקדומה. ראו: ע' אלון, 'זיהוי "בית השיטה" ומקומה של השיטה המלבינה בצפון', חלמיש, 6 (תשמ"ח), עמ' 60.

16 ראו: ספרי דברים, ראה קה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 164). ליהוים של הסטיס והקוצה ראו: י' פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 107.

17 עדויות ממצרים ההלניסטית (המוסבות כנראה על שיטת הנילוס) מלמדות על שימוש בפרות השיטה לרפואה ולבוטקאות. ראו: Theophrastus, *Enquiry into Plants*, IV, 2, 8 (ed. A. Hort [LCL, I], pp. 299-

שקמה' או 'שקמונה' אלא 'חרובי שיטה',¹³ כך גם בכתבי-היד של המקבילה בירושלמי, ונוסח זה עיקר.¹⁴

אם כן שקמה-שקמונה, אשר הייתה המפתח לשרשרת הזיהויים של קליין המבוססים על קרבה גאוגרפית, אינה אלא שיבוש של המילה שיטה, וממילא אין לזהותה עם שקמונה שלחוף הים. נוסף על כך יש לבחון מחדש את זיהויה של גדורה עם ח'רבת ג'ידרו, המבוסס אף הוא על סמיכות גאוגרפית זו. לנוכח הקשיים שהעליתי נראה גם כי אין רגליים לדעה כי צלמונה הנזכרת בספרות חז"ל זהה עם תחנת הדרכים

13 אף על פי כן קבע פינקלשטיין בנוסח הפנים של מהדורת הספרי 'חרובי שקמה' כנגד כל כתבי-היד, וזאת על סמך מקבילה בודדת בילקוט שמעוני כ"י אוקספורד (ספריית הבודוליאנה MS. Heb b.6, קטלוג קאולי 2637) (ועל סמך מקבילה ממהדורת הדפוס של הספרא, ראו להלן, הערה 14), ללא ספק בהשפעת מחקרו של קליין הנזכר בהערותיו.

14 כך בירושלמי כ"י לידן (Or. 4720), כ"י לונדון (British Library, Or. 2882-24) וכ"י מוסקוה (Nr. 1135) ובדפוס ונציה. ככ"י וטיקן (Vat. Ebr. 133) הגרסה היא 'חרובי שינה' ונקל להבחין בשיבוש הגרפי: הטי"ת של 'חרובי שיטה' התפצלה לנו"ן ולווי"ו. וכך כבר קבע י' פליקס במהדורתו המדעית לפרק א של ירושלמי מעשרות, ראו: י' פליקס, 'כלל אמרו במעשרות - פירוש וביאור למשנה ולירושלמי מעשרות, פרק א, א, אופנהיימר, גפני ושטרן (לעיל, הערה 11), עמ' 286. ספרא בחוקותי, שהוא המקור השלישי שבו מצויה ברייתא זו, לא נשתמר בכ"י וטיקן 66 (Vat. Ebr. 66), שהוא עד הנוסח החשוב ביותר של הספרא, אולם נשתמר בכ"י וטיקן 31 (Vat. Ebr. 31), ושם הנוסח הוא 'חרובי שיטה'. במהדורות הדפוס של הספרא הנוסח הוא אמנם 'חרובי שקמה', אך ייתכן שמקורו של שיבוש זה הוא השלמות שנעשו מתוך ילקוט שמעוני באחת ממהדורות הדפוס הראשונות מוונציה. בין כך ובין כך פרשת בחקותי היא ככל הנראה תוספת מאוחרת לספרא ואינה חלק מן החיבור הקדום, שבמקור נחתם לאחר פרשת 'בהר סיני', ולפיכך מכריעות כאן המקבילות מן הירושלמי ומן הספרי. ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 697-700; א"א פינקלשטיין, ספרא דבי רב, א, נירווירק תשמ"ט, עמ' 12-13.

אלו מתאימים לראליה הבוטנית שבה נכתבה ספרות חז"ל, ולכאורה ניתן לזהות את חרובי השיטה עם פרותיו של עץ זה, אולם השיטה המלבינה הגדלה בארץ אינה נותנת פרי בדרך כלל, ולפיכך זיהוי זה מסופק. ייתכן שהמונח חרובי שיטה מכוון לפרות של שיטת הנילוס, שגדלה כנראה בעבר בארץ-ישראל,²⁰ ואפשר גם שהוא מכוון לפרות מיני השיטה השונים באופן כללי.

חרובי גדורה

הכינוי חרובי גדורה (גירודה/גידודה) יכול להתפרש בשני אופנים. ניתן לפרשו כהצעת קליין כזן חרובים הקרוי על שם מקום מסוים. כפי שהעליתי, אין לראות בברייתא דנן מקור העוסק במיני חרובים הקרויים על שמות מקומות במישור החוף הצפוני דווקא, ולפיכך אין הכרח לזהות את חרובי גדורה עם חירבת ג'ידרו שבמפרץ חיפה.²¹ לחלופין אפשר להציע את ג'ור-גדר שבעבר הירדן²² או את 'גורדה של

פרות השיטה, המשמשים באפריקה למאכל אדם, ובארץ - כמאכל לצאן,¹⁸ שימשו בארץ בעבר מאכל דחק לאדם ולפיכך נדונו כאן.

שיטה מלבינה ופרייה
Acacia albida Del.

מבין המינים השונים השיטה המלבינה (Acacia Albida) היא היחידה הגדלה בר באזורים הלא מדבריים של ארץ-ישראל, והיא מצויה בריכוזים באזורי השפלה, עמק יזרעאל, הגליל התחתון, בקעת כנרת והגלעד.¹⁹ אזורי תפוצה

20 ממצאים ארכאולוגיים של שיטת הנילוס בארץ-ישראל נתגלו כולם באתרים לאורך בקעת השבר, ונראה כי עץ זה צמח באזור לפחות עד לתקופה הרומית. ראו: M.E. Kislev, 'Extinction of Acacia Nilotica in Israel - A Methodological Approach', S. Bottema, G. Entjes-Nieborg & W. Van Zeist (eds.) *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Rotterdam 1990, pp. 307-318. תודתי לפרופ' מרדכי כסלו על הפניה זו ועל כך שהסב את תשומת לבי לתכונות השיטה המלבינה.

21 בשנות השלושים נתגלתה בנהריה כתובת הקדשה בלטינית שנוכרת בה בין היתר Gedru, והציעו לזהותה בחירבת ג'ידרו דנן. ראו: M. Avi-Yonah, 'Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions', QDAP, 12 (1946), 2, pp. 85-86. אל מלאחה בעמק עכו, ידיעות, ה (תרצ"ז), עמ' 42; הנ"ל, 'תל כרדאנה בעמק עכו', שם, ו (תרצ"ח), עמ' 156; ד' בר"ג, 'לזיהויה של ג'ירו', אופנהיימר, גפני ושטרן (לעיל, הערה 11), עמ' 246-248.

22 כך הציע הר"ח קותוט ראו: הנ"ל, ערוך השלם, ב, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 249.

300); "פליקס, עצי בשמים יער ונוי צמחי התנ"ך ותז"ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 236-241. על השימוש בשיטה ובפרותיה לרפואה ולתעשייה באזור ארץ-ישראל בעבר ראו: נ' קריספיל, ילקוט הצמחים, ה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1494-1515.

18 על פרות השיטה המלבינה באפריקה כמאכל אדם ראו: ר' אורטל, 'תפוצת השיטה המלבינה בארץ בעבר וכיום', רתם, 14 (תשמ"ה), עמ' 60; על פרות השיטה כמאכל לצאן ולחיות בר ראו: א' שמידע ו' אור, 'צמחיה סודנית בישראל', שם, 8 (תשמ"ג), עמ' 62; קריספיל (שם), עמ' 1498; א' שמידע ו' דרום, מדרוך פרחי הבר בישראל, ב, ירושלים 1990, עמ' 178.

19 פליקס (לעיל, הערה 17), עמ' 238; נ' פינברון-דודן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 291.

מימין: שיטה בערוץ נחל בנגב

(צילום: אבי אוחיון)

למעלה: פריחה חדשה של שיטת הנגב, התרמילים והזרעים משנה קודמת, נחל ציחור

(צילום: שושנה אשכנזי, באדיבות מנהל פיתוח הקרקע, קק"ל)

ואכן שני מקורות בספרות חז"ל רומזים לכך שהכינוי חרובי גדורה מכוון לסוג של עץ, וכי זהו השם ששימש לכינוי עצי החרוב בעלי הפרות הדלים מן האיכות הירודה. וכך שנינו בירושלמי: 'מתני': אילו דברים מתעשרין דמיי בכל מקום: הדבילה והתמרים והחרובין... גמ': אמר ר' אבין... המינין האילו על ידי שאין כיוצא בהן בחוצה לארץ צרכו חכמים למנותן. והא דבילה בבוצרה? שחיקה היא. והא תמרין באלכסנדריא? דקיקין אינון. והא חרוב בכיארין? גידוד הוא'.²⁴ לדברי ר' אבין המשנה מנתה פרות אשר אינם גדלים בחוץ לארץ, וכיוון שחוקתם שהם מארץ-ישראל, לפיכך מתעשרין דמאי בכל מקום (פרות ישראל שלא ידוע אם עושרו, יש

קיסרין, היכולה להתפרש כשם של מקום סמוך לקיסריה.²³ ברם בהתאם להצעתי לראות בכינוי החרובים דלעיל שמות בוטניים ולא שמות מקומות, נראה כי יש לפרש את הכינוי גדורה כשם מין של עץ בעל פרי-תרמיל דמוי חרב אשר בדרך כלל אינו נאכל אך יכול אולי לשמש מאכל בשעת הדחק.

23 תוספתא, שביעית ז, י (מהדורת ליברמן, סדר זרעים, עמ' 197). קליין הציע כי 'גדורה של קיסרין' היא חדרה (= חדרה). ראו: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 242. ראו גם: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, ב, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 575; ליברמן ציין כי הנוסח הנכון הוא 'גידרה' ולא גדורה. לאחרונה הציע שחר להפיש את גידרה זו באזור הכרמל הנמוך הדרומי-מערבי. ראו: י' שחר, 'הר המלך - לפתרון של חידה', ציון, סה (תש"ס) עמ' 282-283. הצעות אלו מבוססות על ההנחה כי 'גידרה של קיסרין' הוא מקום יישוב, אך ייתכן כי כוונת התוספתא היא לחומת העיר קיסריה, ואין כאן מקום להאריך.

24 ירושלמי, דמאי ב, א (כב ע"ב) כך בכ"י ליידין (Or. 4720). ובכ"י וטיקן (Vat. Ebr. 133) ובכ"י פריז (Heb. 1389) הגרסה היא 'גידוד הוא', ובכ"י לונדון: 'גידוד הוא' (British Library Or. 2882-24).

כי בדומה לכך יש להבין את הפסקה בבראשית רבה: 'ר' שמעון בן יוחי עשה טמון במערה י"ג שנים הוא ובנו אוכלים חרובים שלגירודא עד שהעלה

לעשרם מספק). על שאלת התלמוד - הרי חרובים גדלים גם בביארי שבחוץ לארץ - ניתנת התשובה 'גירוד הוא', היינו חרובי ביארי מגודדים ושונים במראם מחרובים רגילים, אשר חזקתם שהם מארץ ישראל. מן הדיון ומן הדוגמאות האחרות הנזכרות בו (דבלות שחוקות ותמרים דקיקים) עולה כי 'גירוד' או 'גירוד' היא מילת תיאור ולא שם מקום, ולפיכך חרובי גדודה מציינים חרובים פגומים או חרובים מאיכות ירודה בעלי תכולת דבש נמוכה.²⁵ נראה

חרוב מצוי בטיילת ארמון הנציב בירושלים.
(צילום: ביו וסטור)
למעלה: תרשים ענף החרוב המצוי
(ציור: רות קופל)

25 וכך פירש 'פני משה': 'גירוד הוא - נפרץ ונפגם מעין חתיכות חתיכות'. בנוסח שעמד לפני הר"ש סיריליו הגרסה היא 'גירוד הוא' (כמו חרובי גירודא), ופירושו 'מלשון גרדו והעמידו על גלדו שהוא דק ואינו עב, מה שאין כן בשל ארץ ישראל שהוא עב מחמת שומנו'. גם לעף הסביר כי המדובר בחרוב יבש, ראו: לעף (לעיל, הערה 8), עמ' 398; וכך גם הבין בעל ה'ערוך', ראו: ערוך השלם (לעיל, הערה 22). גם פליקס, אשר סבור כי גרודה הוא שם מקום, מעלה את האפשרות כי מילה זו מציינת חרוב פחות ערך. ראו: פליקס (לעיל, הערה

14), עמ' 287. מקבילה מעניינת מימי הביניים מצויה בדבריו של איתממי, רופא ירושלמי בן המאה העשירית, שציין שלושה זני חרובים הנבדלים זה מזה במתיקות פריים, וזאת מלבד חרוב הבר, 'שהוא בעל תרמילים דקים מועטים, שאין בהם לא מתיקות ולא טעם ואין פירותיו מועילים לשום דבר אלא רק למאכל העיזים, תיאור ההולם את חרובי גדודה הנזכרים בספרות חז"ל. ראו: ד' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 204. תודתי לד"ר עמר על שהעיר את תשומת לבי למקור זה.

פרי החרוב המצוי
Ceratonia siliqua
 (צילום: ביו וחסלר)

ברם במקורות חז"ל ובפיוטי משמרות הכהונה נקרא יישוב זה בשם צלמין או צלמון (וכך גם בתעתיק היווני בדברי יוסף בן מתתיהו [Selamen] Σελάμην), ואין כל סיבה מסתברת להוספת ה"א בסוף השם.

לעומת זאת בהתאם להצעתי לראות בשמות החרובים דלעיל כינויים בוטניים ולא שמות מקומות דומה כי יש לנסות ולזהות גם את

גן (1968, עמ' קמג). יישוב זה נזכר גם בפיוטי משמרות הכהונה משלהי התקופה הביזנטית כמושבו של משמר דליה גנתון. ראו: קליין, ארץ הגליל (לעיל, הערה 1), עמ' 52, 181; מ' אביעם, 'על תפקידים וזיהויים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל', קתורה, 28 (תמוז תשמ"ג), עמ' 39; ספראי (לעיל, הערה 2), עמ' 66; צפריר, די-סגני וגרין (לעיל, הערה 2), עמ' 225; ריג (לעיל, הערה 2), עמ' 545. זיהוי של חרובי צלמונה עם צלמון דנן הוצע על ידי פרס. ראו: י' פרס, מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית (פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, יא), ירושלים תשכ"א, עמ' 160.

גופן חלודה,²⁶ כלומר אכילת 'חרובי גירודא' (גדורה) בעלי האיכות הירודה היא שגרמה לגופם 'להעלות חלודה'.

חרובי צלמונה

הכינוי חרובי צלמונה יכול גם הוא להתפרש כשם מקום או כשם מין מסוים של עץ. אין לזהות כאמור את צלמונה דנן עם תחנת הדרכים קלמון, ולכאורה ניתן להציע כי זן זה של חרובים נקרא על שם היישוב צלמון שבגליל התחתון.²⁷

26 בראשית רבה עט, ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 941).

27 צלמין או צלמון הנזכרת בספרות חז"ל (משנה, כלאים ד, ט; שם, יבמות טז, ו; תוספתא, פרה ט, ב [מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 637]) מזוהה עם חרבת סלאמה (נ"צ 185/254), הסמוכה לכפר סלאמה בעמקו של נחל צלמון, וכן עם Σελάμην (Selamen) שביצר יוסף בן מתתיהו במהלך ההכנות למרד הגדול (מלחמת היהודים ב, כ, ו (תרגום הגי, עמ' 191); חיי יוסף לו, 188 [מהדורת שטיין (רמת-

נבטי או ח'רנוב אלמעזי (חרוב העזים), והגדל בר כרוב אזורי הארץ. צמח זה ממשפחת המימוסיים משמש עד ימינו מאכל דחק לעניים, ומכונה בעירק תמור אלפקירה (תמר העניים), והממצא הארכאולוגי בוטני רומז כי אף בתקופות קדומות שימש צמח זה למאכל.²⁹

סיכום

נראה אפוא כי שמות החרובים שיטה, צלמונה וגדורה/גירודה שייכים לתחום הבוטניקה ולא לתחום הגאוגרפיה, וכי הם כינויים של עצים בעלי פרות תרמיליים. הכינוי חרובי שיטה מכוון לפרות עץ השיטה (ואולי באופן ספציפי לשיטה המלבינה או לשיטת הנילוס); בחרובי גדורה הכוונה היא לעצי חרוב בעלי פרות באיכות ירודה ותכולת דבש נמוכה; ונראה כי את צמח הצלמונה יש לזהות עם ינבוט השדה, אשר לו פרות תרמיליים, והמשמש עד ימינו כמאכל עניים.

משפחת הכליליים (Caesalpinaceae). צמח זה נפוץ באזורי הגליל העליון והתחתון ובכרמל, ובמידה פחותה מכך בהרי יהודה והשומרון. יש עדויות ארכאולוגיות להימצאותו הרצופה של כליל החורש בארץ ישראל כבר למן התקופה הנאוליתית, ותמוה כיצד עץ כה בולט בנוכחותו ובפריחתו לא נזכר כלל במקורות. ערביי הארץ נוהגים לאכול את פרחי כליל החורש ואף משתמשים בהם ברפואה העממית כמזור לחוליים שונים. ראו: נ' ליפשיץ וג' ביגר, "כי האדם עץ השדה": עצי ארץ ישראל מאפייניהם, תולדותיהם ושימושם, אריאל, 124-125 (תשנ"ח), עמ' 102-103; 'כליל החורש', אנציקלופדיה של החי והצומח של ארץ ישראל, י, עמ' 147-148. (ב) שיח הצחנן המבאיש הקרוי בערבית ח'רנוב אלח'ניור (חרוב החזירים) ואשר גם לו פרות תרמיליים בהם משתמשים ברפואה העממית. ראו: ז' עמר, 'אבן אל-ביטאר - חוקר צמחי אש-שאם', קתדרה, 76 (תמוז תשנ"ה), עמ' 63, 71; פינברון-דותן ודנין (לעיל, הערה 19), עמ' 293, 300. הקושי בשתי הצעות זיהוי אלו הוא שתרמילי כליל החורש והצחנן המבאיש הם בחוקת רעילים ופרותיהם אינם נאכלים.

הצלמונה עם צמח בעל פרי-תרמיל דמוי חרב²⁸ אשר בדרך כלל אינו נאכל אך יכול אולי לשמש מאכל בשעת הדחק. נראה כאמור כי השם חרובי גדורה שימש כינוי לעצי החרוב בעל הפרי המגודד ופחות הערך, ולפיכך אין זה מסתבר כי גם חרובי צלמונה הוא כינוי לעצי חרוב מסוג זה. לצמח הצלמונה יש מן הסתם פרות תרמיליים מוארכים המזכירים את פרות החרוב, והיכולים לשמש למאכל בהמה או למאכל אדם בשעת הדחק, ובשל אזכורו בספרות הארץ-ישראלית אגב דיונים המעוגנים בראליה הבוטנית קרוב להניח כי גדל בארץ-ישראל ולפיכך היה מוכר לחכמים. מבין הצמחים בעלי הפרות התרמיליים הגדלים בארץ, נראית ביותר ההצעה שהעלה בפני זהר עמר (ועל כך כמובן מסורה לו תודתי)

ינבוט השדה
Prosopis farcta

לזהות את הצלמונה עם ינבוט השדה (*Prosopis farcta*), הקרוי בערבית ח'רנוב א-

28 האפשרות שצלמונה הוא שם של צמח הועלתה כבר על ידי לעף, והוא שילב שם זה בחיבורו בפרק המוקדש לשמות משובשים ולצמחים בלתי מוזהים. ראו: הנ"ל, (לעיל, הערה 8), ד, עמ' 146.

29 ראו: 'ינבוט השדה', אנציקלופדיה של החי והצומח של ארץ ישראל, י, עמ' 145. צמח מאכל פחות ערך בשם כליסין הנזכר במשנה (תרומות יא, ד) ובתוספתא (שם, ה, ו; ז, יא [מהדורת ליברמן, סדר זרעים, עמ' 130, 145]) וזהו על ידי לעף כינבוט השדה. ראו: לעף (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 391. לעומת זאת בחיבור התלכתי 'הלכות גדולות' מתקופת הגאונים מוזהים הכליסין עם סוג של פולין. ראו: ליברמן (לעיל, הערה 23), א, עמ' 359, הערה 16. צמחים נוספים בעלי פרות תרמיליים הגדלים בארץ-ישראל, והיכולים להיות מועמדים לזיהוי הצלמונה הם: (א) כליל החורש (*Cercis Siliquastrum* L. הגמנה גם הוא כמו החרוב עם